


Kûfe Bölgesi İsyânlarının İktisâdî Arka Planı

The Economic Background of the Kufa Region Revolts

Mustafa Özbakır 

*Dr. Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye
Ph.D Student, University of Atatürk, Programme in Islamic History And Arts, Erzurum, Türkiye
mustafaozbakir6161@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-4974-9245>*

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/istem.1357585

Article Information / Makale Bilgisi
*Received / Geliş Tarihi: 09.09.2023
Accepted / Kabul Tarihi: 07.12.2023
Published / Yayın Tarihi: 31.12.2023*

Cite as / Atıf: Özbakır, Mustafa. "Kûfe Bölgesi İsyânlarının İktisâdî Arka Planı". *İstem* 42 (2023), 185-208. <https://doi.org/10.31591/istem.1357585>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*



Copyright / Telif Hakkı: *"This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari- 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."*

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

Kûfe Bölgesi İsyanlarının İktisâdî Arka Planı

Öz

Çalışmamızın konusu Emevîler'in ilk dönemlerinde Kûfe bölgesinde ortaya çıkan bazı önemli isyanların iktisadi arka planını ortaya koymaktır. Bu dönemlerde Kûfe bölgesinde baş gösteren tüm isyanları ele almak çalışmamızın hacmini aşacağından dolayı araştırmamızı ilgili bölgede önde gelen Hucr b. Adî, Kerbelâ Olayı, Muhtâr es-Sekafî ve Abdurrahman Eş'as isyanlarıyla sınırlı tuttuk. Bu çalışmanın amacı, yukarıda sıraladığımız isyanların arka planındaki ekonomik unsurları ön plana çıkartarak hadiselerin meydana gelmesinin sebeplerini sadece siyasi unsurlara bağlamayıp, olayların meydana gelmesindeki önemli unsurlardan birisinin de ekonomik kaynaklı olduğunu ortaya koymaktır. Çalışmamız, daha çok siyasi boyutu ön plana çıkarılan bu isyanlara alışılmış bakış açısı dışında farkındalık oluşturması bakımından önem arz etmektedir. Bizi bu çalışmaya sevk eden asıl sebep esasında bu farkındalığı ön plana çıkartarak genel olarak birbirinin aynı birtakım siyasi argümanlar çerçevesinde ele alınan bu isyanların farklı boyutunu yani iktisadi yönünü ön plana çıkartmaktır. Bu çalışma vesilesiyle ele aldığımız isyanların ortaya çıkmasında değinilmeyen ya da sınırlı olarak temas edilen iktisadi sebepler geniş bir yelpazede ele alınarak bu hadiselerin ortaya çıkmasında asıl etken olup ancak göz ardı edilen bu gerçek ortaya koyulacaktır. Araştırmada hadiseler iki başlıkla ele alınacaktır. Olayların okuyucunun zihninde canlanması açısından ilk önce genel hatlarıyla hadiselerin tarihi seyrine değinilecektir. Akabinde asıl konumuz olan olayların iktisadi arka planı ele alınacaktır. Araştırmamızın konusu isyanlar olduğundan dolayı mukayese, kaynak ve durum analizi, tündengelim ve tümevarım yöntemlerine başvurulacaktır. Çalışmamızda ulaştığımız temel sonuç ise görünürde siyasi birtakım sebeplerle ortaya çıkan bu isyanların esasında arkasındaki ciddi unsurun ekonomik nedenler olduğu ve bu isyanların devlet ve toplum üzerinde ekonomik kaynaklı yıkımlara neden olduğudur.

Anahtar Kelimeler: İslam tarihi, Emevî Devleti, İsyan, Para, Ekonomi

The Economic Background of the Kufa Region Revolts

Öz

The subject of our study is to reveal the economic background of some important revolts that emerged in the region of Kufa in the early Umayyad period. Because covering all the rebellions that occurred in the Kufa region during these periods would exceed the scope of our study, we limited our research to the rebellions of Hujr ibn Adi, the Karbala Event, Muhtar al-Saqafi, and Abdurrahman al-As'as, which were prominent in the region. This study aims to highlight the economic elements in the background of the rebellions mentioned above and to reveal that the reasons for the occurrence of the events are not only related to political factors but that the main factor in the occurrence of the events is economic. Our study is important in terms of raising awareness of these revolts, whose political dimension is mostly emphasized, apart from the usual perspective. The main reason that led us to this study is to bring this awareness to the forefront and to highlight the different dimensions of these revolts, that is, the economic aspect of these revolts, which are generally handled within the framework of some identical political arguments. On the occasion of this study, the economic reasons, which are not mentioned in the emergence of the revolts that we are dealing with on the occasion of this study, will be discussed in a wide range. This fact, which is the main factor in the emergence of these events but is ignored, will be revealed. In the research, the events will be handled under two headings. To visualise the events in the reader's mind, firstly, the historical course of hadiths will be mentioned in general terms. Subsequently, the economic background of the events, which is our main subject, will be discussed. Since the subject of our research is rebellions, comparison, source, and situation analysis, deductive and inductive methods will be used. The main conclusion we have reached in our study is that the significant factor behind these revolts, which ostensibly emerged for several political reasons, was economic reasons and that these revolts caused economic destruction to the state and society.

Keywords: Islamic history, Umayyad State, Revolt, Money, Economy.

Giriş

İslâm tarihinde hanedanlık sistemini getiren ilk devlet olan Emevîler, on dört hükümdarla yaklaşık doksan yıl hüküm sürmüştür. Emevî Devleti, gerçekleştirdiği başarılı fetihlerle bir yandan gücüne güç katarken diğer yandan da İslâm'ın yayılmasını hızlandırmış ve bu dinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu dönemde İslâm devletinin sınırları Türkistan'dan Fransa sınırına, Anadolu'dan Hindistan'a kadar ulaşmıştır.

Emevîler döneminde yürütülen başarılı fetih politikalarının yanı sıra dikkati çeken bir diğer husus da iktidar ile yönetime karşı olan muhalif gruplar arasındaki mücadeledir. Muhalif kesimlerin çıkardığı isyanlar her ne kadar Emevî yönetimini zora sokmuşsa da devlet, isyanları bastırmada başarılı olmuş ve muhalif gruplara yönelik ağır yaptırımlar uygulamıştır. Yönetimin uygulamış olduğu bu ağır yaptırımlar özellikle Kûfe halkı nezdinde ağır travmalar yaşanmasına sebep olmuştur.

Emevî iktidarına karşı ortaya çıkan Kûfe merkezli isyanların birden fazla gerekçesi bulunmaktadır. Ancak bu gerekçelerin en önemlileri iktisat temellidir. Nitekim bir yönetim, halka yönelik harcama kalemlerinde adilane uygulamalar içerisinde bulunmuyorsa bir vakitten sonra bu durum yönetilen kesim tarafından yönetime karşı tepkilerin oluşmasına sebebiyet verecektir.

Devletin içte ve dışta güçlü olmasının altında yatan en önemli unsurlardan biri de şüphesiz zengin bir hazineye sahip olmasıdır. Devlet zengin olup bu zenginliğini tebaasıyla paylaşırsa halkta mutlu olur; halk mutlu olursa devlet de huzurlu olur. Bu hususun önemini göstermek adına Nûşîrevân'ın oğlu Hüzmüz'e yaptığı nasihatın bir kısmını paylaşmak yerinde olacaktır. Nûşîrevân'ın oğluna nasihati şöyleydi:

“Fakirlerin gönüllerini gözet. Yalnız kendi rahatını düşünme. Eğer sen yalnız rahatını düşünecek olursan, senin ilinde kimse rahat edemez. Çoban uyumuş kurt sürüye dalmış! Bunu akıllı insan kabul etmez. Fukara takımını muhafaza et ki şah ahalı sayesinde taç taşımaktadır. Padişah bir ağaca benzer, kökü ahalidir. Ağaç ise kökünden kuvvet alır. Elinden geldiği kadar halkının gönüllerini yaralama. Eğer yaralarsan kendi kökünü baltalamış olursun...”¹

Bu çalışma vasıtasıyla Kûfe bölgesinde Emevî yönetimine karşı ortaya çıkan bazı isyanların ekonomik arka planını ele alarak yönetim ve yönetilen arasındaki iktisadi ilişkiyi ortaya koymaya çalışacağız. Çalışmanın konusu, Emevî Devleti'nin özellikle ilk dönemlerinde Kûfe bölgesinde meydana gelen bazı önemli isyanların ekonomik arka planını araştırmaktır. Emevîler döneminde meydana gelen tüm isyanları incelemek çalışmamızın sınırlarını aşacağından ve ayrı bir çalışma konusunu oluşturacağından dolayı araştırmamızı Kûfe bölgesinde meydana gelen bazı önemli isyanlarla sınırlandırdık.

¹ Sâdî-î Şîrazî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Kilisli Rifat Bilge (İstanbul : Zafer Matbaası, 1980), 28, 29.

Kûfe bölgesinin ön plandaki isyanlarından olup Emevî yönetiminin ilk yıllarında ortaya çıkan Hucr b. Adî İsyanını, Kûfe halkının davetine kayıtsız kalmayan Hz. Peygamber torunu Hz. Hüseyin'in önderliğinde başlayıp, ümmetin kalbinde derin izler bırakarak neticelenen Kerbelâ olayını, Emevî yönetiminin Hz. Ali ve taraftarlarına yönelik hakaretvari söylemlerinden rahatsız olup yönetime tepki gösteren Muhtâr es-Sekaffî İsyanını, Emevî Devleti'nin başarılı bir komutanı olup Kûfe valisi Haccâc b. Yûsuf ile anlaşmazlığı neticesinde yönetime karşı isyan eden Abdurrahman b. Eş'as isyanını ele alarak çalışmamızı sonuçlandırdık.

Araştırmamızın amacı, Kûfe bölgesinde yaşanan isyanların tek bir sebepten kaynaklanmadığını, bu isyanların ortaya çıkmasında ekonomik unsurların daha baskın olduğunu göstermektir. Ayrıca Emevîlerin uygulamış olduğu yanlış iktisadi politikanın nelere sebebiyet verdiğini etraflıca incelemektir. Bu çalışma Emevî Devleti tarihinde meydana gelen hadiselerin farklı yönleriyle de okunabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

1. Hucr b. Adî İsyanı

1.1. İsyanın Tarihi Seyri

Olayın iktisadi boyutuna geçmeden önce konu bütünlüğü açısından harekâtın seyrini genel olarak ele almayı uygun görüyoruz.

İsyana geçmeden önce Hucr b. Adî'yi kısaca tanıyacak olursak, Hucr b. Adî Kinde kabilesine mensup olup "Hucru'l-Hayr" lakabıyla bilinir. Hucr b. Adî, Cahiliye dönemine ve İslâmiyet sonrası döneme tanıklık etmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Suriye'de bazı yerlerin fethine katılmıştır. Ayrıca Hz. Ömer döneminde de Kadîsiye savaşında bulunmuştur. Hz. Ali döneminde ise Cemel ve Siffin savaşlarında ordu komutanı olarak yer almıştır. Hucr b. Adî Hz. Ali'nin vefatından sonra Kûfe'ye yerleşmiştir.²

Hucr b. Adî harekâtı Emevî yönetiminin ilk yıllarında ortaya çıkan önemli isyanlardan birisidir. Hz. Ali'nin vefatından sonra Hucr b. Adî Kûfe'ye yerleşmiş; daha sonra Emevîler'ce bölgede yürütülen bazı yanlış uygulamalar onu rahatsız etmeye başlamıştı. Bunlardan birisi Emevî yöneticilerinin sürekli olarak bu bölgeye tayin edilen valileri aracılığıyla Iraklıların çok saygı duyduğu Hz. Ali'ye lanet okumalarıydı.³ Emevî yönetiminin bu uygulaması başta Hucr b. Adî olmak üzere Hz. Ali

² Nebi Bozkurt, "Hucr b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/277.

³ Muâviye, hutbede Hz. Ali'ye yapılan hakaretlerin insanlarca duyulmasını sağlamak adına namazlardan sonra okunan hutbeyi Kurban ve Ramazan bayram namazlarından itibaren namazdan önce okutmaya başlatmıştır. Bkz. Ahmet b. Ebi'l-Yakûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, thk. Muhammed Sâdik Bahrülulûm (Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1964) 2/212; Valilerin Hz. Ali'ye yönelik hakaretler ve içeriği hakkında bkz., M. Bahaüddin Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İstem*, 4/8 (2006), 87-89; Adem Apak, "Emevîlerin Irak Siyaseti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2009), 107; Narin Çiftçi, *Emevî*

taraf-tarlarını rencide etmiş ve yönetime karşı tepkilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bir cuma vakti Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin hutbede Hz. Ali ve taraf-tarlarına ağır bir dille sövmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Hutbenin ardından bu konuşmaya Hucr b. Adî şiddetli tepki göstermiş; yerdiklerinin kendisinden daha hayırlı insanlar olduğunu söyleyerek valiye tepkisini ortaya koymuştur. Mescitte bulunanların da ona destek vermesi üzerine yönetime karşı sert eleştirilerde bulunmaya başlamıştır. Bu olaydan sonra Muğîre b. Şu'be valilikten alınmış; daha sonra bölgeye vali olarak atanan Ziyâd b. Ebîh, Emevîler'e karşı muhalif tavırlar içinde olan Hucr b. Adî ile konuşarak onu ikna etmeye çalışmışsa da Hucr b. Adî geri adım atmamış; muhalif hareketlere devam etmiştir. Bunun üzerine Ziyâd b. Ebîh muhalifler üzerine şiddetle yürümüş, gerçekleştirdiği operasyonlarla Hucr b. Adî ve on altı arkadaşını tutuklayarak Muâviye b. Ebû Süfyân'a göndermiştir. Hucr b. Adî dâhil bu şahıslar daha sonra halifenin emriyle idam edilmiştir. Emevî yönetimi, Hucr b. Adî ve arkadaşlarını ortadan kaldırarak yönetime karşı tehdit unsurunu engellemiş olsa da esasında başta Irak olmak üzere İslâm coğrafyasında Emevî iktidarına karşı tepkilerin oluşmasına sebep olmuştur.⁴

1.2. İsyanın İktisadi Arka Planı

Hucr b. Adî İsyanı'nın sebepleri arasında sadece Ali taraftarlarına yönelik hakaretler yoktu. İktisadi kaynaklı bir takım unsurlar da vardı. İktisadi açıdan Emevî yönetimine gösterilen tepkilerin başında, Emevî iktidarının halkın hazinesi olan beytül-mâli kendi şahsi işleri ve çıkarları doğrultusunda iktidarlarını koruma, lüks hayatlarını sürdürme vasıtası olarak kullanması geliyordu.⁵ Hucr b. Adî, Emevîlerin bu tutumuna tepkisini Muaviye'nin Muğîre b. Şu'be'ye bir mektup göndererek beytül-mâlden kendisine bir miktar para istemesi üzerine Muğîre b. Şu'be'nin hazırlamış olduğu para ve mal yüklü kervanın önünü keserek *Yemin ederim ki her hak sahibinin hakkı ödenmeden bu kervanı bırakmayacağım* sözüyle ve kervanın mallarına el koyarak gösterdi.⁶

Kûfe valisi Muğîre' b. Şu'be'nin yine Hz. Ali ve taraftarları aleyhine konuştuğu bir hutbesinde, Hucr'un yapmış olduğu itirazın akabinde validen sırf Hz. Ali'ye sempati duyduklarından dolayı kesilen maaşların geri verilmesini istemesi, o

→

Devlet'inde İktidar ve Muhalefetin Dini Söylem Analizi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 71-73.

⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, 2/218-219; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, thk, Muhammed Ebû'l-Fazl (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968), 5/, 253-270; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebû'l Fida Abdullah el-Kadî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987) 3/326-338; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîi, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1992), 8/49-53.

⁵ Seyfullah Kara, "İslâmTarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", *İstem* 4/8 (2006), 162-163.

⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/50; Ali Dadan, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri" *İstem* 5 (Ocak 2005), 207.

ortamda bulunanların da Hucr b. Adî'yi destekleyerek uzun zamandan beri kesilmiş olan maaşlarını talep etmeleri bölge halkının iktisadi anlamda ne kadar sıkıntılar içerisinde olduğunu gözler önüne sermektedir.⁷ Bu mağduriyet, Hucr b. Adî harekâtında olduğu gibi halkı yönetime karşı ortaya çıkan eylemlerin içerisine çekmiştir.

Mugîre b. Şu'be'den sonra bölgeye atanan Ziyâd b. Ebîh, Hucr b. Adî'ye destek vermeleri durumunda Kûfelileri, şehirden sürmekle dolayısıyla onların ekonomik açıdan sıkıntılar yaşamalarına sebep olacak bir durumla tehdit etmiştir.⁸ Ziyâd'ın bu tehdidinden, sahip olduğu siyasi ve ekonomik gücü devreye sokarak Hucr b. Adî' harekâtını önlemeye çalıştığı görülmektedir. Kûfe halkının Ziyâd b. Ebîh'in tehditlerine karşılık ona ve halifeye bağlı olduklarını söylemelerinden onların maruz kalacakları maddi ambargodan çekindikleri anlaşılmaktadır.⁹

Ziyâd b. Ebîh'in, Hucr b. Adî harekâtını önlemek adına iktisadi açıdan baskı altına aldığı bir diğer kişi, Hucr b. Adî'nin mensup olduğu kabilenin lideri Muhammed b. Eş'as'tı. Ziyâd b. Ebîh, üç gün içerisinde Hucr b. Adî'nin kendisine teslim edilmemesi durumunda onu evini yıkmakla, hurmalıklarını kesmekle ve öldürmekle tehdit etmiştir.¹⁰ Ziyâd b. Ebîh'in Muhammed b. Eş'as'ı hurmalıklarını kesmekle tehdit etmesi iktisadi açıdan önem arz etmektedir. Zira hurma önemli bir besin kaynağı olmasının yanında kullanım alanı geniş olan bir üründü. Hurmanın meyvesinden istifade edildiği gibi lifinden ip, sepet ve minder yapılıyor; onun gövdesi ve yapraklarından yapı sahasında da istifade ediliyordu. Hurma ticari açıdan da değerli bir üründü. Öyle ki bu ürün Medine pazarında ticareti yapılan ürünlerin arasında ilk sırada yer alıyordu.¹¹ Böylece Ziyâd b. Ebîh, Muhammed b. Eş'as'ı hurmalarını kesmekle tehdit edip bu durumu onun üzerinde iktisadi açıdan bir baskı unsuru olarak kullanmıştır.

Hucr b. Adî'nin başlatmış olduğu hareketi önlemek için Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be, Hucr b. Adî'ye huzur bozucu faaliyetlerinden vazgeçmesi için beş dirhem para göndermiş, bu para karşılığında da yönetim aleyhine faaliyetlerde bulunmamasını talep etmiştir. Ancak Hucr b. Adî bu teklifi reddederek faaliyetlerine devam etmiştir.¹²

Ayrıca dönemin halifesi olan Muâviye b. Ebû Süfyân da Hucr b. Adî'nin öldürülmesinden sonra ortaya çıkacak tepkileri önlemek adına onun amcasının

⁷ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* 3/326. Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* 5/ 257-258; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 186.

⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3/327.

⁹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 5/ 258; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, 194.

¹⁰ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 5/ 263.

¹¹ İbrahim Halil Gümüştekin, *Hz. Peygamber Döneminde Ekonomik Hayat* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 74-75.

¹² Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud b. Vened ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tvâil*, çev. Zekeriyâ Akman (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 291.

oğlu Mâlik b. Hubeyr es-Sekûnî'ye yüz bin dirhem göndermiştir.¹³

Sonuç olarak Hucr b. Adî'nin yönetime karşı başlatmış olduğu bu harekât-tan, Emevî yönetiminin, kendine muhalif olan kesime maddi ve manevi ambargolar uyguladığı, ayrıca mevcut iktidarın elindeki siyasi ve ekonomik gücü kullanarak isyana kalkışanları gerek maddi tekliflerde bulunarak gerekse şiddete başvurarak sindirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, yönetim tarafından yersiz ve yurtsuz bırakılmakla hatta gelirlerinin kesilmesi ile tehdit edilen bölge halkının isyana destek verdikten hemen sonra desteklerini kesmelerinden iktisadi bir takım çıkar-lar ve beklentiler içerisinde oldukları görülmektedir.

2. Kerbelâ Olayı

2.1. Olayın Tarihi Seyri

Hz. Ali önderliğinde başlattıkları iktidar mücadelesini Muâviye'ye karşı kaybeden Iraklılar, tekrardan iktidar gücünü ele geçirmek için her fırsatta Şam yönetimine karşı isyan hareketinde bulunmuşlardır. Bu hareketlerden biri de Hz. Hüseyin'in ve ehlibeyt mensuplarından bazılarının ölümüyle sonuçlanan, ümmetin kalbine derin izler bırakan, tarihe Kerbelâ olayı olarak geçen hadisedir.

Muâviye'nin ölümünden sonra Yezîd b. Muâviye'nin hilafet makamına gelmesiyle birlikte Kûfe'deki yönetim karşıtları hemen harekete geçerek Mekke'de bulunan Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet etmeyi kararlaştırdılar. Bu amaçla Hz. Hüseyin'e hitaben bir davet mektubu kaleme alarak ona, Yezîd'e karşı verilecek mücadelede başlarında durmalarını, şayet gelmesi durumunda kendisini halife ilan edeceklerini vaat ediyorlardı. Bu içerikteki mektupların sayısı artınca Hz. Hüseyin Kûfe'ye gitme kararı aldı. Harekete geçmeden önce de amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i Kûfe halkını organize etmek ve halkının kendisine söylediklerinin gerçekliğini öğrenmek amacıyla Kûfe'ye gönderdi.¹⁴

Kûfe'ye gelen Müslim b. Akîl kısa sürede şehri organize ederek Hz. Hüseyin'e haber gönderdi. Bunun üzerine Hz. Hüseyin Kûfe'ye doğru hareket etti. Diğer taraf-tan şehirdeki Emevî taraftarları Kûfe'de olup biteni halifeye haber vererek, şehri elinde tutmak istiyorsa ona bir an önce harekete geçmesi çağrısında bulundular. Gelişmelerden haberdar olan Yezîd b. Muâviye hemen harekete geçip ilk önce Kûfe valisini görevden alarak yerine Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı vali olarak tayin etti. Kûfe'ye gelen Ubeydullah b. Ziyâd kısa sürede Müslim b. Akîl önderliğinde ayaklanma için teşkilatlanmış gurupları dağıtıp Müslim b. Akîl'i de yakalayarak öldürttü. Ardından Ubeydullah, Kûfe'ye doğru gelen Hz. Hüseyin'in üzerine onu teftiş etmek için Husayn b. Nümeyr komutasındaki askeri birliği harekete geçirdi.

¹³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* 3/ 336.

¹⁴ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985) 231-234; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse* thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990) 2/7-11.

Kûfe'de yaşanan gelişmelerden haberdar olan Hz. Hüseyin, yola devam edip etmeme konusunda yanındakilerle istişarelerde bulundu. Özellikle Müslim b. Akıl'in yakınlarının intikam almak amacıyla Kûfe'ye gidilmesi yönündeki ısrarları neticesinde yola devam etme kararı aldı.¹⁵

Kûfe'ye doğru yola devam eden Hz. Hüseyin yanındakilerle beraber Ninova bölgesinde yer alan ve günümüzde Bağdat'ın 100 km güneydoğusunda bulunan Kerbelâ denilen yere geldi. Ubeydullah b. Ziyâd bu harekâta son vermek adına Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı bir orduyla bölgeye yolladı. Bölgeye gelen Ömer b. Sa'd ile Hz. Hüseyin arasında anlaşmaya dair birtakım konuşmalar geçse de bir mutabakata varılamadı. İki taraf, 10 Muharrem /10 Ekim 680 tarihinde (cuma günü) sabah namazından sonra savaş vaziyeti aldılar. Yapılan mücadele sonucunda başta Hz. Hüseyin olmak üzere yetmiş iki kişi Kûfeliler tarafından öldürüldü. Böylece Hz. Hüseyin'in Mekke'de başlayan iktidara isyan hareketi Kerbelâ'da feci bir şekilde son buldu.¹⁶

2.3. Olayın İktisadi Arka Planı

Tarihte derin izler bırakan Kerbelâ olayının yaşanmasına sebebiyet veren birçok unsur bulunmakla beraber biz burada çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi olayı iktisadi nedenler üzerinde durarak değerlendirmeye çalışacağız. Olayın ekonomik kaynaklı değerlendirilmesini ilk önce Hz. Hüseyin, ardından Kûfe halkı ve son olarak da Şam yönetimi cephesinden ele alıp değerlendirmeyi sonuçlandıracağız.

Öncelikle şunu belirtelim ki Hz. Hüseyin, hilafet makamına kendisini Yezîd b. Muâviye'den daha layık görüyordu. Onu bu düşünceye sevk eden hususlar ise Peygamber torunu olmasının verdiği bir ayrıcalık ve yönetim yetkisinin dedesinden, babasından, kardeşinden sonra sıranın kendisine geldiğini düşünmesiydi.¹⁷

Hz. Hüseyin'in isyana kalkıştığı dönemde İslâm toplumu gerek siyasi gerek iktisadi açıdan bir buhran içindeydi. Toplum ekonomik anlamda o kadar sıkıntılar içindeydi ki bir vakitten sonra insanlar az bir para ve mal uğruna devletin her türlü rezilliğine göz yumar hale gelmişti. Bu duruma karşı rahatsızlık duymalarına rağmen, kötü gidişatı durduracak cesareti de gösteremiyorlardı. Dahası bu menfi duruma "dur" deme cesaretini de başkalarından bekliyorlardı. Hal böyleyken dikkat çeken bir husus da bu olumsuz tabloyu değiştirmek için gayret sarf

¹⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, 2/155-168; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 5/ 381-399; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 3/407-444; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/149, 159, 172.

¹⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 5/, 335; Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye 2005) 3/51-68; Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1977), 4/ 445.

¹⁷ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016), 200.

eden, gönüllü olan kimselere destek vermemeleri, fedakârlıkta bulunmamalarıydı. Hz. Hüseyin de gerek şahsi gerek toplum adına bu kötü gidişata bir son vermek için yönetime karşı bir harekâta kalkışmış ancak beklediği desteği bulamamıştır.¹⁸

Hz. Hüseyin Emevî iktidarına karşı açmış olduğu isyan bayrağında başta Basra, Kûfe olmak üzere kendisini desteklemek için muhtelif merkezlere mektuplar göndermiştir.¹⁹ Hz. Hüseyin bu mücadelesinde Basralıların desteğini istemesine rağmen onların bu çağrıya destek olma açısından bir eylem içerisinde olmadıkları görülmektedir. Bu durumun sebepleri ise vali Ubeydullah b. Ziyâd'ın onlar üzerindeki etkili nüfuzu ve halkın kendisini mevcut iktidara karşı bir isyana kalkışacak psikolojik, sosyo-ekonomik açıdan hazır hissetmemesidir.²⁰ Çünkü yapılacak olan bir isyan harekâtı, iktidarın bölgedeki halk üzerindeki baskısını artıracak; bunun sonucu da bölge halkının çok sayıda can ve mal kaybı yaşanmasına yol açacaktı; dahası bölgede bir kaos ortamı oluşturacaktı. Bu kaos neticesinde de başta ticaret olmak üzere bölge ekonomisinde ağır kayıplar yaşanacak halk sefil duruma düşecekti. Evdeki bulgurdan olmama misali Basra halkı bu tip durumlara maruz kalmamak için Hz. Hüseyin'e destek olma noktasında çekimser kalmış olabilir kanaatindeyiz. Onların Hz. Hüseyin'e destek olmada çekimser olmalarına etki eden bir diğer unsur daha öncesinde özellikle Hz. Ali dönemindeki iktidar mücadelesinde hoş olmayan tecrübeler yaşamaları, ağır bedeller ödemeleri olmuş olabilir.

Kûfe halkı açısından hadiseyi şu sorulara verilen cevaplar üzerinden ele almaya çalışacağız: Bu olayı tetikleyen ana unsur neydi? Kûfe halkı Hz. Hüseyin'e verilen destekle hangi amaçlara ulaşmak istiyordu? Bu sorulara Kûfe ehlinin Hz. Hüseyin'e yazdığı bir mektup örneği üzerinden cevap ararken diğer yandan da Kûfe halkının Hz. Hüseyin'den beklentilerini ve onları Emevî yönetimine karşı böyle bir isyana sürükleyen unsurların neler olduğunu izah etmeye çalışacağız.

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Süleyman b. Surad, el-Müseyyeb b. Necbe, Rufaa b. Şeddad ve Kûfe ehlinin mümin ve Müslüman taraftarlarından, Hüseyin b. Ali'ye konuya gelince: Bu ümmete saldıran, haklarını elinden alan ve vazifelerini gasp eden, feyini ele geçiren, rızası dışında ona tahakküm eden ve ümmetin hayırlılarını öldürüp kötülerini affeden dik başlı ve zorba düşmanını helak eden Allah'a hamd olsun. O, Semûd kavmi gibi yok olsun. O bizim imamımız değildir. Önümüze geç. Umulur ki Allah seninle bizi hidayet üzerine birleştirir..."²¹

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Kûfe halkının zulüm ve haksızlığa maruz kaldığı yönetime karşı mücadelede yalnız oldukları, yaşanan zulüm ve haksızlığa

¹⁸ Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*, 203.

¹⁹ Mustafa Özkan, "Kerbelâ'dan Önce Hz. Hüseyin'i Doğru Anlamak", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 / 1-2 (2010), 96.

²⁰ Elnure Azizova, *Kerbelâ Vak'ası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 53.

²¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/7.

karşı dur demek için bir lider arayışı içinde buldukları görülmektedir.

Hepimizin malumu olduğu üzere bu olayın yaşanmasına sebep olan ana unsurlardan biri de Kûfe ehlinin Hz. Hüseyin'i ısrarla şehirlerine çağırarak, Emevî yönetimine karşı girişilecek olan isyan hareketinde onu destekleyeceklerini vaat etmeleridir. Kûfe ehlinin bu ısrarı ve vaatleri altında yatan sebepleri daha iyi anlamak adına Kûfe'nin Hz. Ali döneminden itibaren devletin merkezi olduktan sonra bu durumun Kûfe halkı üzerindeki iktisadi etkilerinin ne şekilde olduğuna bakmak yerinde olacaktır.

Şöyle ki:

Hz. Ali döneminde toplanan fey gelirleri dağılımı halka eşit bir şekilde dağıtılıyordu. Bu sebeple Kûfe halkı fey gelirlerinden mağdur olmayacakları şekilde yararlanıyordu. Bunun yanında ana hazinede toplanan mallar fazla bekletilmeden hemen halka dağıtılırdı. Hz. Ali maaşların zamanında eksiksiz bir şekilde verilmesi hususunda da titiz davranırdı. Hz. Ali bu hususta o kadar titiz olacak ki hilafete geçer geçmez asker maaşlarına yüz dirhem zam yapmıştır.²² Hz. Ali döneminde Kûfe halkının gerek maaş bakımından gerekse devlet destekli yardımlarla refah seviyesinin iyi olduğu, geçim noktasında sıkıntılar yaşamadığı görülmektedir. Örnek verecek olursak bu dönemde Kûfe'de ikâmet eden bir erkek, bir kadın ve üç çocuktan oluşan bir ailede baba devletten yılda dört yüz bin dirhem, eşi yüz dirhem, üç çocukta kişi başı yüz dirhem maaş alıyordu. Toplamda bu ailenin yıllık geliri dört yüz bin dört yüz dirheme tekabül ediyordu. Buna ek olarak devlet bu ailede yer alan erkek ve eşine ayda toplam bir kg ekmeçlik buğday ve on üç kg zeytinyağı veriyordu. Bu ise para olarak ayda seksen dört yılda ise bin sekiz dirhem ek gelir demektir.²³

Kûfe ehli Hz. Ali'ye destek vererek başlattıkları iktidar mücadelesini Muâviye'nin liderliğinde hareket eden Suriyelilere karşı kaybetti. Bunun neticesinde devletin merkezi Kûfe'den Dımaşk'a nakledildi.²⁴ Böylece daha önceden başkent ahali olmaları hasebiyle kendilerini devletin asıl sahibi gören Kûfe halkı yeni düzende yönetime bağlı sıradan bir eyalet statüsüne indirildi. Yani yöneten bir şehir ahalisinden yönetilen alelade bir şehir ahali statüsüne sahip oldular. Bu ayrıcalıklı durumu kaybetmeleri nedeniyle devlet hazinesinin mülkiyeti tamamen Emevî hanedanının kontrolüne girmişti.²⁵ Doğal olarak bu zenginliklerden en iyi şekilde faydalanma ayrıcalığı Kûfe ehli yerine Emevî iktidarının merkez edindiği

²² Abdülhalik Bakır, *İdarî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Devri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 214.

²³ Abdülhalik Bakır, *İdarî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Devri*, 226; Mustafa Özbakır, *Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 110, 133.

²⁴ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1999), 148.

²⁵ Seyfullah Kara, "İslâmTarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", 163.

Şamlıların oldu. Kûfe ehli ise Şam yönetiminin insafına kalarak yönetime destek verdikleri müddetçe devletten rızık alabilecekleri ikazlarına maruz kalır hale gelmişti.²⁶ Tüm bu hususları göz önüne aldığımızda daha önce ifade ettiğimiz üzere devletin başkent olma ayrıcalıklarından istifade etmek isteyen Kûfe ehlinin tekrardan eski refah günlerine kavuşmanın arzusuyla fırsat buldukça Şam yönetimine karşı isyan hareketlerine giriştikleri kanaatindeyiz. Bu sebeple Kûfe ehli amaçlarına ulaşmaları için karizmatik bir lidere ihtiyaç duyuyor olacak ki bir isyan hareketi tertiplediklerinde, kalkışmalarına destek unsuru oluşturan ilk argümanları sevgi ve muhabbet duydukları Hz. Ali'nin çocukları ve torunlarıydı.²⁷

Anlaşıldığı üzere Kûfe ehlini isyana sürükleyen ana unsur, şehirlerinin devlet merkezi olduğu dönemlerde faydalandıkları imkânları kaybetmeleriydi. Hz. Hüseyin'e verilen destekle amaçlarının da kaybettikleri o ayrıcalıklı konumu tekrardan elde ederek, eski refah ve bolluk günlerine dönmek istemeleriydi.

Kûfe ehlinin Emevî yönetimine karşı nefretlerinin artmasına bir sebep de iktidar tarafından hor görülme, onore edilmemeleri, kamu hizmetinden mahrum edilmeleriydi. Örneğin yirmi yıllık iktidar süresince Muâviye b. Ebû Süfyân onların gönlünü almak için de olsa bir kez bile Irak'a gelmemiş; hatta onlara iltifat dahi etmemişti. Yönetimin bu tutumu Irak halkı nazarında Emevî yönetiminin İslâm toprakları ve eski başkent Kûfe üzerinde bir işgal faaliyeti olarak görülmesine neden olmuştu.²⁸

Abdülazîz Dürî, Kûfe ehlinin yaşadığı bu psikolojik durumu şöyle izah eder:

"Kûfe ehli Emevîler'in zaferini, Şam'ın kendilerine karşı zaferi ve hükümet merkezinin Kûfe'den Şam'a taşınışı olarak anlıyorlardı. Emevîler'in bu zaferi Kûfe-liler'i ümmetin komutanlığından ve büyük sosyo-politik imtiyazlardan mahrum bırakmıştı. Emevîler, atalarını azaltınca Şam ehlinin kendilerinin haklarını da alarak zengin Sevad gelirlerini zorla yediklerini hissetmeye başladılar. Böylece İmam Ali'nin dönemini ve anısını yüceltmeye başladılar, sürekli olarak otoriteyi geri almak istediler."²⁹

Tüm bunlar yaşanırken unutulmaması gereken önemli bir husus da Kûfe ehli Hz. Hüseyin'e destek mektupları gönderip şehirlerine davet etse bile emirleri Şam'dan alıyorlar ve şehirde de hala beytül mâli elinde bulunduran Emevî valisi faaliyet gösteriyordu. Betül mâlin elde bulundurulması bir bakıma bölgenin iktisadi akışını doğrudan etkileyeceğini hesaba kattığımızda bu durum dinar ve dirhem hususunda zaafı olan Kûfelilerin her an taraf değiştirmeleri için yeterli bir se-

²⁶ Aycan, " Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", 151.

²⁷ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008) 84; Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*, 226; Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi* (İstanbul: Beyan Yayınları 2014), 339-350.

²⁸ Adem Apak, *İslam Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 415.

²⁹ Abdülazîz Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 113.

bepti.³⁰ Nitekim Kûfelilerin bu zayıf noktasını iyi bilen vali Ubeydullah b. Ziyâd şehirde Hz. Hüseyin'e olan desteği önlemek için halka verilen atıyyelerde artışa gitmiş; halka ihsan ve ikramlarda bulunarak onları kendi tarafına çekmiş; önce Müslim b. Akîl'in yalnız kalmasını sağlamış daha sonra da onları Hz. Hüseyin'e katılmaktan sakındırmıştır.³¹

Hz. Hüseyin'i bu davada yalnız bırakanlardan hatta onunla savaşanlardan biri de akrabası olan, Kureyş kabilesine mensup Ömer b. Sa'd'dır. Kendisine teklif edilen valilik görevini kaçırmamak için yakın akrabası olan Hz. Hüseyin'in karşısında yer almıştır. Çünkü valilik görevi Ömer b. Sa'd'a güç, şeref, zenginlik gibi nimetlerin kapısını açacaktı.³²

Rivayetlerde Kerbelâ olayından sonra yaşanan olumsuz hadiseler sebebiyle Yezid, suçunu hafifletme adına ilk önce üzüntüsünü bildirdiği, yaptıkları sebebiyle valisini kınadığı, daha sonrasında da aynı yaklaşımla Hz. Hüseyin'in hayatta kalan yakınlarına karşı Dımaşk'ta buldukları sürece şefkatli davrandığı, gasp edilen mallarını Medine'ye giderken kendilerine fazlasıyla iade ettiği anlatılmaktadır.³³

Tüm bunlarla birlikte Emevî yönetiminin Hz. Hüseyin'in Kûfeliler aracılığıyla kalkıştığı bu isyan hareketini önlenmesini ekonomik açıdan değerlendirip bu bölgenin iktisadi açıdan önemini belirtmek yerinde olacaktır.

Emevîler döneminde bu bölgeden gelen haraçlar devletin önemli gelir kaynaklarındandı. Çünkü bu bölgenin yüz yirmi dört milyon dirheme varan haraç kapasitesi vardı.³⁴ Ayrıca buradan senelik olarak on iki, yirmi dört, kırk sekiz dirhem arasında cizye alınıyordu.³⁵ Yine bu bölgede öncesinde bataklık olup daha sonra Emevîler devrinde ziraata elverişli topraklar haline getirilip beş milyon dirhem gelir elde edilen zengin ve bereketli topraklar da vardı.³⁶

Kûfe, yapılacak askerî harekâtlar bakımından stratejik öneme sahip olmasının yanında, zengin tarım alanlarını bünyesinde barındırması ve ticari güzergâh üzerinde bulunması açısından da son derece önemli bir bölgeydi.³⁷

Sonuç olarak bu olayın meydana gelmesinde herkesin kendince bir hesabı vardı. Hz. Hüseyin kendisinin hakkı olduğunu düşündüğü hilâfeti Emevîlerin elinden almak istiyordu. Bu maksatla Şam yönetiminin uygulamış olduğu yanlış siyasi-ekonomik politikalarından bunalan halkın sesi olmayı kendisine bir hak olarak görmüştür. Kûfe halkı ise Hz. Ali'den sonra yönetimin merkezi Kûfe'den Şam'a

³⁰ Azizova, *Kerbelâ Vak'ası*, 68.

³¹ Azizova, *Kerbelâ Vak'ası*, 71, 74.

³² Azizova, *Kerbelâ Vak'ası*, 75.

³³ Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkar-Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 3/ 417; Azizova, *Kerbelâ Vak'ası* 90-91.

³⁴ Ali Muhammed Sallabi, *Emevîler Dönemi*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 2/ 454.

³⁵ Abdülazîz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 37.

³⁶ Mehmet Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları* (İstanbul: İsam Yayınları 2009), 217.

³⁷ Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/339.

taşınınca eski refah günlerini arar olmuştu. Tekrardan eski güzel ve refah günlerine dönmek amacıyla Hz. Hüseyin'i destekleyerek onun Emevî yönetimine karşı ayaklanmasına sebep olmuşlardır. Emevî yönetimi ise stratejik ve iktisadi açıdan önemli olan bu bölgenin elden çıkmaması adına karşısında Peygamber torunu dahi olsa mücadeleden çekinmemiştir. Ayrıca olası bir toprak kaybı devletin prestiji açısından olumsuz bir tablo oluşturacak hatta yönetime karşı ayaklanma planları yapan muhaliflerin cesaretini arttıracaktı. Emevî yönetimi bu hususu göz önüne almış olmalı ki böyle bir durumun oluşmaması için yönetime karşı gerçekleşen bu isyanı bastırmıştır.

Gereğeler ne olursa olsun bu olay başta peygamber torunu olmak üzere çok sayıda Müslüman kanının akmasıyla sonuçlanmış; ümmetin kalbinde kapanmaz yaralara sebep olmuş; hatta bu olayın etkileri günümüze dek devam etmiştir.

3. Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafi İsyanı

3.1. İsyanın Tarihsel Seyri

Emevî hanedanının iktidar yıllarında devletin siyasi, iktisadi ve içtimâî anlamda sıkıntı yaşamasına sebep olan olaylardan birisi de Muhtâr es-Sekafi önderliğinde Kûfe'de ortaya çıkan isyandır.

İsyanı özetlemeden önce Muhtâr es-Sekafi'yi kısaca tanıtmak olursak, kendisi Tâif'in önemli kabilelerinden olan Sakif kabilesine mensuptur. Babası Ebû Ubeyd es-Sekafi Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen İran seferinde komutan olarak görev yapmış; Köprü Savaşı'nda şehit olmuştur.³⁸ Babası vefat ettikten sonra onun bakımını amcası Sa'd b. Mes'ud üstlenmiştir. Muhtâr es-Sekafi, bir süre amcasıyla kaldıktan sonra Kûfe'ye yerleşmiştir.³⁹

Muhtâr es-Sekafi Kûfe'ye geldikten sonra şehrin valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Hucr b. Adî aleyhine şahitlik etmemesi gerekçesiyle tutuklandı; ancak kısa süre sonra serbest bırakıldı. Daha sonra Müslim b. Akil ile iş birliği içerisinde olduğu iddiasıyla yeniden tutuklandı; fakat bu sefer de Abdullah b. Ömer'in girişimleri sonucunda serbest bırakıldı. Muhtâr hapisten çıkar çıkmaz Hz. Hüseyin'in intikamını alma iddiasıyla Kûfe'den Hicaz'a gittikten sonra Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini ilan ettiğini duyunca ona biat etti. Şam ordusunun Mekke'yi kuşattığı sırada Abdullah b. Zübeyr'e destek verdi. Yezid b. Muâviye'nin ölümünden sonra kuşatma kalkınca Muhtâr es-Sekafi, Abdulah b. Zübeyr'e siyasi ortaklık teklif etti; olumlu cevap alamayınca tekrar Kûfe'ye döndü.⁴⁰

Burada Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisini Hz. Hüseyin'in intikamını almak için emir tayin ettiğini ileri sürerek onun adına halka

³⁸ Halife b. Hayyat, *et-Târîh*, 124.

³⁹ İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/ 54.

⁴⁰ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 6/38-66; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/77-78, 86-87.

çağrıda bulunmaya başladı. Muhtâr, halkı bu çağrı etrafında isyana örgütlerken Abdullah b. Zübeyr'in teşebbüsleriyle tekrar tutuklanarak hapse atıldı. Ancak o, serbest kaldıktan sonra kaldığı yerden çalışmalarına hız verdi. Muhtâr, bu bağlamda başta şehrin ileri gelenlerinden İbrâhîm b. Eşter olmak üzere pek çok insanı davasına destek verme adına ikna etti. Muhtâr es-Sekafî, mücadelesini Hz. Hüseyin'in intikamını almaya odaklaması sebebiyle şehirdeki Hz. Ali taraftarlarının yoğun desteğini aldı. Bu harekâta destek veren önemli bir grup da Arap olmayan topluluk Mevâlî idi. Mevâlî açısından bu harekâta destek vermek, Araplara karşı bir güç gösterisi ifade etmesi açısından bir ilkti.⁴¹

Muhtâr es-Sekafî, Kûfe'de hâkimiyeti sağladıktan sonra Hz. Hüseyin'in katledilmesinde dahil olanları cezalandırmaya başladı. Başta Ömer b. Sa'd olmak üzere pek çok kişi cezalandırıldı. Bu tecziyelerden sonra Muhtâr es-Sekafî'nin hedefinde olan isim, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinde asıl görevi üstlenen Ubeydullah b. Ziyâd idi. Muhtâr Ubeydullah üzerine bir ordu gönderdi; fakat bu ordu başarı sağlayamadı. Ardından daha büyük bir ordu göndererek hicretin 67/686 senesinde Hâzir nehri kenarında yapılan savaşta Şam ordusunu yendi ve bu savaşta da Ubeydullah b. Ziyâd öldürüldü.⁴²

Bu olay sonrasında Muhtâr'ın destekçileri giderek artmaya başlarken Emevîlerin Irak'taki hâkimiyeti ise tamamen ortadan kalktı. Muhtâr, Irak bölgesinde hâkimiyetini sağladıktan sonra Abdullah b. Zübeyr'e haber göndererek Irak bölgesini kendisine bırakması şartıyla ona biat edeceğini bildirdi. Ancak Abdullah b. Zübeyr bu teklifi reddetti. Onun bu teklifi reddetmesinin yanında Muhtâr'ı kendisine rakip olarak görerek onu ortadan kaldırma girişimlerine başladı. Muhtâr ile mücadele etmesi için Abdullah b. Zübeyr, kardeşi olan Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr'i görevlendirdi. Mus'ab büyük bir orduyla Kûfe'ye doğru harekete geçti. Gelen ordunun haberini alan Muhtâr elindeki mevcut güçle mücadele edemeyeceğini anlayınca savunmada kalarak Kûfe Kalesi'ne çekildi. Dört ay süren kuşatma sonunda yardım ümidini kaybeden Muhtâr beraberindekilerle son bir taarruza kalktı ve bu esnada öldürüldü.⁴³

Böylece temelleri Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere atılan ve Emevîleri sıkıntıya sokacak boyutlara ulaşan bu harekât sonlandırılmış oldu. Bu olay neticesinde Hicaz-Irak siyasi bütünlüğü yeniden sağlanmış oldu.

3.2. İsyanın İktisadi Arka Planı

Görünüşte Muhtâr es-Sekafî isyanının ortaya çıkma gerekçesi Hz. Hüseyin ve Kerbelâ'da öldürülenlerin intikamını almak gibi görünse de bünyesinde bazı iktisadi gerekçeleri de barındırmaktadır. Bu isyana destek veren kimselerin iktisa-

⁴¹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 223-224.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/264-68.

⁴³ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* 3/492; İbrahim Za'rur-Ali Ahmet, *Tarihü'l-Asri'l-Emevî es-Siyâsi ve'l-Hadâri*, (Suriye: Câmîatü Dîmaşk, 1996) 51-55.

di durumları üzerinden bu hadisenin ekonomik arka planını ortaya koymaya çalışacağız.

Değerlendirmeye Mevâlî cephesinden başlayacak olursak bu isyan Mevâlî kesim olarak nitelenen gayr-ı Arap milletlerin Emevî yönetimine karşı gösterdikleri ilk güç gösterisi ve başkaldırması olması açısından çok önemlidir.⁴⁴ Onları Emevî'lere karşı ortaya çıkan bu harekâta sevk eden unsurların başında iktisadi açıdan kendilerine uygulanan âdil olmayan politikalar olduğu kanaatindeyiz.

Kanaatimize destekleme babında Emevîlerin mevâlîye uyguladığı ekonomik yaptırımlardan birkaçını zikredecek olursak:

Emevî yöneticilerin çoğu Müslümanların eşitliği ilkesini bir yana bırakarak Mevâlî ve Araplar arasında ayırım yapmış; Mevâlîye Kur'ân ve sünnette olmayan bazı vergiler yüklemiştir. Fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde onların askeri maaş divanlarına kaydedilmedikleri bilinmektedir. Ayrıca fey gelirlerinden pay almıyorlar, ganimetten ise az miktarda pay alıyorlardı.⁴⁵

Emevî iktidarı gayrimüslimlerden alınan haraç ve cizye vergisini Müslüman olduktan sonra mevâlîden almaya devam ettiler.⁴⁶ Abdülmelik b. Mervân yönetime geçince Irak ehlinin bir dinar, iki müd buğday, iki kıst zeytin ve sirkenden oluşan cizye vergisini dört dinara çıkartarak şehirde yaşayan herkesi bu vergiyle mükellef tuttu.⁴⁷ Mevâlîden alınan cizyenin kişi başı üç dinardan dört dinara yükseltildiğine dair bilgilerde bulunmaktadır.⁴⁸ Haraç vergisine gelecek olursak, bu vergi cizye gibi normalde gayrimüslim halktan alınması gerekirken İslâm'ı kabul etmesine rağmen mevâlî de haraç ödemeye devam etmiştir.⁴⁹ Bu vergilere ilaveten toprak üzerindeki aynî vergiye nakdi bir vergi de eklenmişti.⁵⁰

Emevîler döneminde orduda görev yapan Arap kuvvetleri devletten yılda beş yüz ile bin dirhem arasında atâ⁵¹ alırken mevâlî kuvvetleri bu ödeneği almıyordu. Mevâlî kesim orduda Arap kabileleri yanında yardımcı kuvvet olarak savaşıyordu; ancak tahsiltattan ve savaş ganimetlerinden paylarına düşen hisse Arap

⁴⁴ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III*, 112.

⁴⁵ İsmail Yiğit, "Mevali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004) 29/425; Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 63-64; Mustafa Demirci, *İslam'ın ilk Üç Asrında Toprak Sistemi* (İstanbul: Kiyabevi Yayınevi 2003), 61.

⁴⁶ Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. M. S. Hatipoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 27.

⁴⁷ Muhammed Tayyib el-Neccar, *el-Mevali fi'l-Asri'l-Ümevi* (Mısır: Dâru'n-Nil, 1949) 53; Hasan İbrahim Hasan- Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslamiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdetü'l-Mısıriyye 1970), 327.

⁴⁸ Yunus Akyürek, "Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlîden Cizye Alınması ve Arka Planı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (27 Mayıs 2019), 341; Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, 238, 247; Abdülaziz Dürî, "İslam'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi", çev. Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 220.

⁴⁹ Muhammed Tayyib el-Neccar, *el-Mevali fi'l-Asri'l-Ümevi*, 52.

⁵⁰ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 40.

⁵¹ Askerlere verilen maaş.

kuvvetlerine nispeten daha azdı.⁵² Ayrıca bu kesim ordunun bir mensubu olmasına rağmen kendilerine binecek at verilmediği gibi onların ata binmeleri de yasaklanmıştı.⁵³

Ordunun masrafları hazineye yük olmaya başlayınca, hazinenin yükünü hafifletmek için mevâlî kesim köylerine, tarlalarına döndürülerek onların Müslüman olmadan önce ödedikleri miktarda ağır vergilerle sorumlu tutulmuş olması orduda mevâlîye yönelik uygulanan yaptırımlardan bir diğeridir.⁵⁴

Vergileri toplamakla görevli eyaletlerdeki yöneticilerin vergileri tahsil etmedeki kötü metotları da mevâlî kesimin yönetime karşı cephe almasına sebep olan başka durumlardan birisidir. Nitekim vergi tahsildarlarının uyguladıkları yanlı metotlardan bazıları şu şekildeydi: Vergilerin şer'i dirhemden daha ağır dirhemle alınması, devletin onların mahsullerindeki payından depolanma ve taşınma ücreti adı altında ek ücretler alınması, para bozdurma ve değiştirme ücreti adı altında ücretlerin alınması, toprağı ekip ekmeseler bile onlara vergi yüklenmesi, asilzadelerin taraftarlarına ve yakınlarına iltimas geçilerek onların vergiden muaf tutulup Müslüman mevâlîden cizye ve haraç alınması, vergileri toplama da şiddete başvurulması.⁵⁵ Bu ve benzeri unsurlar görüleceği üzere mevâlîyi yönetim aleyhtarı olayların içerisine çekmiştir.

Muhtâr es-Sekafî, siyasi ve iktisadi açıdan mevâlîye uygulanan bu olumsuz yaptırımların iyi bir analizini yapmış olmalı ki başlatmış olduğu harekatta mevâlî kesimin desteğini almayı başarmıştır.⁵⁶

Muhtâr es-Sekafî'nin Emevî yönetimine kıyasla mevâlîye yönelik yürüttüğü iktisadi siyaset şu şekildeydi:

Muhtâr, Kûfe'de yönetimi ele geçirdikten sonra zengin ve fakir arasındaki dengeyi sağlayarak iç siyasette istikrarı korumaya çalıştı. Buna yönelik onun ilk adımı da Arap olsun mevâlî olsun hizmet eden toplum arasında ganimetleri eşit bir şekilde dağıtması oldu.⁵⁷

Muhtâr es-Sekafî, mevâlînin Araplarla eşit haklara sahip olması gerektiği fikrindeydi. Bu düşünceyle mevâlîye ganimetten pay vermenin yanında, onlara feyden de pay ayırdı.⁵⁸ Muhtâr es-Sekafî'nin mevâlîye feyden pay ayırması Kûfeli

⁵² V. J. Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", çev. Erdoğan Merçil- S. Özbaran, *İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 29 (1974-1975), 195.

⁵³ Mehmet Nadir Özdemir, "Emevîler Döneminde Mevâlî", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, (Haziran 2020), 193.

⁵⁴ Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı" *Onokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ 9 (1997), 72.

⁵⁵ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 52-53, 58.

⁵⁶ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III*, 112.

⁵⁷ Muhammed Süheyl Takkûs, *Tarihu'l-Devleti'l-Ümevîyye* (Beirut: Dâru'l-Nefâis 2010), 75.

⁵⁸ Taberi, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülük*, 6/ 44; Demirci, *İslam'ın ilk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 60; Ali Hancer, *Erken Dönem İslam Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevalinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2013), 82; İsmail Yiğit, *Emevîler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 67.

Arapların tepkisine yol açarak Muhtâr es-Sekâfi'ye “*Sen bizim mevâlîmize yöneldin, halbuki onlar, bütün şu ülkelerle birlikte Allah'ın bize verdiği feydir. Allah'tan ecrü sevap umarak biz onları azad ettik fakat sen bununla yetinmedin, onları bizim feyimize ortak kıldın*” sözüyle serzenişte bulunmuşlardır.⁵⁹ Ayrıca orduda görevli mevâlînin ata binmesine izin verdi.⁶⁰ Dahası Muhtâr, onları ordudaki Arap asıllı Müslümanlarla eşit tuttu ve onlara vatandaşlık haklarından yararlanma fırsatı verdi. Buna binaen onlar da orduda görevli herkes gibi at almış oldular.⁶¹ Muhtâr mevâlîye o kadar çok güveniyordu ki muhâfız birliklerini dahi onlardan oluşturmuştu. Muhtâr'ın ordusunda mevâlînin sayısı ekseriyetle kırk bin civarındaydı.⁶²

Muhtâr es-Sekâfi isyanına destek veren bir diğer kitle de ekonomik bakımdan zayıf olan kimselerdi. Muhtâr, Kûfe'de yönetimi ele alınca söz verdiği konulardan birisi zayıf olanları korumaktı. Bu zayıf kitle içerisinde özellikle dikkati çeken kesim ise sırf Hz. Ali taraftarı olduğu için Emevî yöneticilerince divanlara yazılmayan hatta divan listesinde çıkarılanlardı. Toprak işçisi olup iktisadi durumu kötü olanlar da bu isyana destek vermişlerdi.⁶³ Bütün bunlara ilaveten bölgede zamanla sayıları artan zencilerin de yaşadıkları ekonomik sıkıntılar nedeniyle Muhtâr es-Sekâfi isyanına destek verme ihtimalinden de bahsedilmektedir.⁶⁴

Muhtâr es-Sekâfi isyanına destek veren gruplardan anlaşılmaktadır ki toplumdaki konumu ne olursa olsun iktisadi açıdan Emevî yöneticilerinin uygulamış olduğu yanlış siyasetten etkilenen bazı zümreler refah bulmak umuduyla bu isyana dâhil olmuşlardır. Kûfe'nin sosyal, siyasi, iktisadi yapısını çok iyi bilen Muhtâr es-Sekâfi ise Emevî yönetiminden mağdur olanların durumunu kendi davası lehine kullanarak başlatmış olduğu isyana kısa sürede çok sayıda destekçi bulmuştur. Ayrıca Muhtâr es-Sekâfi isyanının temelini mağdur olanların mağduriyetini gidermek üzerine atarak kısa sürede bölgede hakimiyeti sağlamış; Emevîler ve Abdullah b. Zübeyr yönetimine karşı ciddi bir tehdit unsuru oluşturmuştur.⁶⁵

4. Abdurrahman b. Eş'as İsyanı

4.1. İsyanın Tarihsel Seyri

İsyanı anlatmaya geçmeden Abdurrahman b. Eş'as'ı kısaca tanıyacak

⁵⁹ Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, 28.

⁶⁰ Hancer, *Erken Dönem İslam Tarihinde İktisadi Olayalar ve Mevalinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, 82.

⁶¹ Muhammed Âbid Cabirî, *Arap-İslam Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 361.

⁶² Dînevri, *Ahbârü't-Tivâl*, 300, Yiğit, *Emevîler*, 67.

⁶³ Yasin Kurnaz, “Muhtar es-Sekâfi Hareketine Destek Veren Unsurlar”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (Aralık 2019), 484; Hind Gassân Ebü's-Şa'r, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekâfi fi'l-Kûfe* (Umman: Câmîati'l-Ürdüniyye, 1983), 223.

⁶⁴ Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Orta çağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2017), 86.

⁶⁵ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* 3/ 115-116.

olursak, Abdurrahman b. Eş'as Kinde kabilesine mensup olup Tahkim olayında ön plana çıkan Eş'as b. Kays'ın torunudur. İbn Eş'âs, başlangıçta Abdullah b. Zübeyr ve Muhtâr es-Sekâfî olmak üzere Emevî yönetime karşı isyan bayrağı açan kişilerin safında yer almıştır. Daha sonra ise o, Abdülmelik b. Mervân'a biat ederek Emevî ordusunda komutanlık görevine getirilmiş; devlete karşı başarılı hizmetlerde bulunmuştur.⁶⁶

Abdurrahman'ın devlete karşı isyanı genel hatlarıyla şu şekilde olmuştur: Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, Afganistan'da hükümdarlık süren Rutbil'in devlete karşı isyanını etkisiz hale getirmek için yirmi bin kişiden oluşan seçkin bir ordu oluşturmuş ve bu ordunun başına komutan olarak Abdurrahman b. Eş'as'ı tayin etmiştir. Bu bağlamda Irak'tan harekete geçen ordu Afganistan bölgesinde emin adımlarla ve başarılı fetihlerle ilerlemeye başlamış; devlete isyan bayrağını asıp Emevî yönetimine bağlı bölgeleri ele geçiren Rutbil'den bu bölgeler birer birer geri alınmıştır.⁶⁷

Ordu komutanı Abdurrahman bölgede kalıcı olmak adına planlı ve güvenli bir askeri harekât uyguluyordu. Bu doğrultuda bir bölgeyi ele geçirince askeri anlamda tüm tedbirleri aldıktan sonra ikinci bölgeye hareket ediyordu. Bu uygulama ile bölgede kalıcı olmayı başarsa da Abdurrahman'ın bu ihtiyatlı tutumu ordunun hareketini yavaşlatıyordu. Oysaki orduyu bölgeye sevk eden Haccâc ordunun daha süratli hareket etmesini istiyordu. Hal böyle olunca Abdurrahman ile Haccâc arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Abdurrahman Eş'as'a talimatlarını yerine getirmediği takdirde komutanlık vazifesinden azledileceği hususunda Haccâc'ın bir mektup göndermesi üzerine Abdurrahman durum değerlendirmesi yapmak üzere kurmaylarını topladı. Yapılan görüşmeler neticesinde Irak'tan gelen emri tanıma kararı aldılar.⁶⁸

Bu karar, bünyesinde aynı zamanda devlete karşı bir isyan hareketini barındırıyordu. Kısa süre içerisinde Abdurrahman'a destek verenlerin sayısında artış oldu. Abdurrahman mahiyetindeki ordu ve kendisine destek verenlerin katılımıyla Irak üzerine harekete geçti. Abdurrahman'ın harekât haberini alan Haccâc birtakım önlemler alarak isyanı başlatan bu orduyu durdurmaya çalıştı. Ancak isyancılar üzerine gönderilen bu ordu Düceyl Köprüsü üzerinde Abdurrahman tarafından yenildi. Bu askeri başarıdan sonra Basra'ya ulaşan Abdurrahman buranın kontrolünü sağladıktan sonra tekrar Kûfe'ye doğru yol aldı. Şam askerleri Abdurrahman'ı şehre sokmamak için mücadele etseler de başarılı olmadılar.⁶⁹

Abdurrahman'ın bu başarıları Emevî yönetiminin iyice canını sıktı. Halife bir yandan bu isyanı önlemek için ordu hazırlarken diğer taraftan da Abdurrahman'a

⁶⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/32.

⁶⁷ Halife b. Hayyât, *et-Târîh* 280-289.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/ 41-56.

⁶⁹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 6/342-345, 346-350, 357-365, 366-383.

destek verenlerin yardımlarını çekmeleri için vaatlerde bulunuyordu. İsyanı önlemek amacıyla yönetimin her türlü girişiminden bir netice alınamayınca Deyrülcemâcîm denilen yerde iki taraf karşı karşıya geldi. Bu mücadelede galip taraf Şam yönetimi olurken Irak ordusu ise ağır kayıplar verdi. Haccâc ise Kûfe'yi tekrar kontrol altına aldı. Savaşta mağlup olan Abdurrahman geri çekilirken tekrar halifenin ordusuyla karşı karşıya geldi ve yenildi. Bu yenilgilerden sonra ordusu dağılan Abdurrahman iyice zayıf düştü ve yakalanmamak için adeta sürgün hayatı yaşamaya başladı. Abdurrahman ilk önce Irak'ı terk etti; daha sonra Kirman'a ardından Sicistan'a çekildi; son olarak da Afganistan'da mücadele ettiği Rutbil'e sığındı. Haccâc ise Rutbil'i Abdurrahman'ı kendisine teslim etmesi için ikna etti. Buna karşılık Abdurrahman da Haccâc tarafından öldürüleceğini anlayınca intihar etti. Böylece Afganistan ve çevresini yeniden hâkimiyet altına almak amacıyla gönderilen ordunun hesapta olmayan nedenlerle bir anda yönetim aleyhine dönen isyan hareketi sonlanmış oldu.⁷⁰

4.2. İsyanın İktisadi Arka Planı

Abdurrahman b. Eş'as olayı görünüşte bir Emevî komutanının emre itaat etmeyerek yönetime karşı başkaldırması gibi görünse de bu isyana destek verenler açısından olay analiz yapıldığı zaman başka gerekçelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gerekçelerin başında da isyana katılan kesimin maruz kaldığı iktisadi sıkıntılar gelmektedir. İsyan edenlerin yaşamış olduğu ekonomik sıkıntıları ele alarak bu olayın iktisadi arka planını ortaya koymaya çalışacağız.

Abdurrahman'ın başlatmış olduğu bu isyana Iraklıların destek vermelerinin sebebi Emevî iktidarının özellikle iktisadi alanda uygulamış olduğu politikadan rahatsızlık duymalarıdır. Örnek verecek olursak Şam ordusu daima Irak ordusundan üstün tutuluyordu. İki ordu arasındaki bu ayrım orduya ödenen maaşlarda da açıkça görülüyordu. Şam ordusuna yüksek miktarda ücretler ödenirken diğer tarafta Irak ordusuna daha az ücret ödeniyordu.⁷¹

İsyanda Abdurrahman safında yer alan Kûfe ve Basra mevâlisinin gayesi egemen grup olan Araplarla hak ve hukuk açısından eşit duruma gelmek, onlar gibi maaş almak ve Müslüman olmalarına rağmen hala kendilerinden alınmaya devam edilen cizye vergisinden kurtulmaktı.⁷² Bu isyan bir yönüyle ikinci sınıf muamele görüp daha az maaş alan Iraklıların Şam yönetimine karşı giriştikleri bir iktidar mücadelesi anlamına da geliyordu.⁷³

⁷⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/197-201, 202-206, 226-227; Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, 3/ 110-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/ 40-43.

⁷¹ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 94.

⁷² Muhammed Tayyib el-Neccar, *el-Mevali fi'l-Asri'l-Ümevî*, 53.

⁷³ Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 117; Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, 28; Mehmet Dalkılıç, "Emevîler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: →

Öyle ki Abdurrahman Kûfe'ye gelince kısa sürede Emevî idaresinden maddi manevi memnun olmayan şehir halkı onun etrafında toplandı. Bunun üzerine Abdurrahman vakit kaybetmeden aldığı destekle ilk önce şehrin sarayına yöneldi. Sarayı tamamen ele geçirdikten sonra kendisine destek veren halkı toplayarak yüz dirhem miktarında elde ettiği ganimeti onlar arasında eşit bir şekilde pay ederek onların kendisine tabi olmasını sağladı.⁷⁴

Abdurrahman'ın yönetime karşı olan bu hareketi gün geçtikçe özellikle Basra ve Kûfe bölgelerinden gelen yoğun katılımı adeta bir çığ gibi büyümeye başlayınca bu durum yönetimi endişelendirdi.⁷⁵ Dönemin halifesi bu isyan hareketini önlemek adına isyana müdahil olan kesime birtakım vaatlerde bulundu. Halifenin vaatleri şu şekildedeydi:

İki ordu arasındaki maaş eşitsizliği ortadan kaldırarak Iraklı askerlerin de tıpkı Suriyeli askerler gibi eşit şartlara sahip olunacağı sözünü vermesi⁷⁶, diğer vaat ise bölge valisi Haccâc'ın görevinden alınarak yerine Abdurrahman'ın vali olarak atanması idi.⁷⁷ Bu vaatler karşısında düşünmek için zaman isteyen Irak halkı Abdurrahman'ın huzuruna gelerek istişarelerde bulundular. Abdurrahman, mezkûr şartlar altında halifenin teklifini kabul etme yönünde Iraklılara yönelik bir konuşmada bulundu. Ancak Irak halkı Emevî yönetiminin uygulamalarından ne kadar bunalmış olacak ki kalabalık olmalarına güvenerek ve elde ettikleri bu fırsatı sonuna kadar kullanmak adına onların teklifini kabul etmediler ve halifeye karşı olan biatlarını bozdular.⁷⁸

Abdurrahman b. Eş'as'ın hesapta olmayan bu isyanında Emevî iktidarını mali açıdan sıkıntıya sokan bir husus da şuydu. Haccâc, Rutbil'e karşı yapılan seferde Abdurrahman komutasına kırk bin civarında asker vermişti. Haccâc, askerlerin maaşlarını peşin olarak ödemiş; ordu komutanlarına atıye ve ihsanlarda bulunmuş; bunların dışında da orduya ekstra olarak iki milyon dirhem harcama daha yapmıştır.⁷⁹ Haccâc'ın hazırlamış olduğu bu ordu o kadar iyi donatılmıştı ki ordu mensuplarının elbiselerinin göz alıcılığı sebebiyle bu orduya tavus kuşunu andırdığı için "Tavus Ordusu" denilmiştir.⁸⁰ Büyük harcamalarla kurulan bu ordunun gönderildiği bölgede başarılı fetihler yaparak devletin gücüne güç katması beklenirken, yönetim aleyhine olan bir harekâta dâhil olması Emevî iktidarının gerek siyasi gerekse iktisadi açıdan ciddi bir sıkıntı yaşamasına sebep olmuştur.

Abdurrahman'ın başlatmış olduğu bu isyan, takriben hicri 81'den 84'e kadar
→

Abdurrahman Bin Muhammed Bin El-Eş'as", *Bilimname* 12 (Mart 2012), 199.

⁷⁴ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 6/ 345.

⁷⁵ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, 3/150.

⁷⁶ Dalkılıç, "Emevîler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahman Bin Muhammed Bin El-Eş'as", 200; Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 222.

⁷⁷ İbnu'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/ 204.

⁷⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 6/ 347-349.

⁷⁹ İbnu'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/ 193.

⁸⁰ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı", 83.

sürmüş olup, Emevî Devleti tarihindeki en önemli ve tehlikeli isyan hareketlerinden birisidir. İsyanı tehlikeli yapan durumların başında gelen asıl unsur ise Şam yönetiminin özellikle iktisadi alanlarda bölge halklarına karşı uyguladığı adil olmayan yaptırımlar idi. Yönetimin uzlaşmaya yönelik tekliflerine rağmen bölge halkının isyan hareketini sürdürmekte kararlı olup uzlaşmaya yanaşmaması da yönetime karşı olan nefreti açıkça göstermektedir. Neticede maddi, manevi durumlarını iyileştirecek bir fırsat yakalayan yönetim karşıtları başlatmış oldukları hareketten başarılı bir sonuç elde edemedikleri gibi ağır kayıplar vererek yönetimin kendilerine olan nefretinin artmasına sebep olmuşlardır. Emevî yönetimi ise üç yıl boyunca bu isyan hareketiyle meşgul olarak sınırlarını genişletme adına zaman kaybetmiş, dolayısıyla ciddi anlamda maddi sıkıntılar içerisine girmiştir.

Sonuç

Bu çalışmayla uzun yıllar süren hükümdarlığı boyunca yaptığı başarılı fetihlerin yanında Emevî Devlet tarihinde hafızalara kazınan olumsuz olayların yaşandığı Kûfe bölgesinde meydana gelen Hucr b. Adî, Kerbelâ Olayı, Muhtâr es-Sekafi ve Abdurrahman Eş'as isyanlarının iktisadi arka planını ortaya koymaya çalıştık.

Hz. Ali ile Muâviye arasındaki iktidar mücadelesinde tercihini Hz. Ali'yi desteklemekte kullanan Kûfe halkına yönelik Emevî hanedanı tarafından bir kin, nefret oluşmuştur. Bu nefret bölgeye uygulanan politikalarda kendini açıkça göstermektedir. Hz. Ali taraftarı oldukları için hakaretlere maruz kalmaları, devlet hizmetlerinden mahrum olmaları gibi uygulamalar bölge halkının yönetime karşı tepki göstermesine neden olmuştur. Bölge halkını isyana sevk eden önemli hususlardan birisi de Hz. Ali döneminde başkent olması nedeniyle Kûfe'de elde edilen sonrasında ise kaybedilen başta mali olmak üzere bir takım imkânlara özlem duyulmasıdır.

Çalışmada ele alınan Kûfe bölgesindeki Hucr b. Adî, Kerbelâ Olayı, Muhtâr es-Sekafi ve Abdurrahman Eş'as isyanlarında mezkûr durum açıkça görülmektedir. Kûfe halkının yönetim tarafından üvey evlat muamelesi görmesi, hatta ağır vergilerle mükellef tutulmaları ve devletin maddi manevi hizmetlerinden faydalanmaması bölge halkının sabrını zorlamış; dahası fırsat buldukça yönetim aleyhine gerçekleşen Hucr b. Adî, Kerbelâ Olayı, Muhtar es-Sekafi ve Abdurrahman Eş'as gibi olaylara bölge halkının dahil olmasına sebebiyet vermiştir.

Ele aldığımız Emevîlerin erken döneminde Kûfe bölgesinde meydana gelen Hucr b. Adî, Kerbelâ Olayı, Muhtar es-Sekafi ve Abdurrahman Eş'as isyanlarında Hz. Ali taraftarları kadar mağduriyet yaşayan mevâlî topluluğun hazin durumu, Müslüman olmalarına rağmen gayrimüslim muamelesi görerek dinen alınmaması gereken vergilerin kendilerinden alınmaya devam edilmesi mevâlî kesimi devlete karşı ortaya çıkan bu ayaklanmaların içine çektiği görülmektedir. Emevî yönetiminin bu adaletsiz uygulamaları Kûfe bölgesinde zaman zaman suların kaynamasına sebep olmuş; akabinde devletin maddi sıkıntılar yaşamasına neden olan

yukarıda zikrettiğimiz isyanlara dönüşmüştür. Bu isyanların Emevî Devleti'nin siyasi otoritesini sarsması yanında devlet hazinesine ciddi anlamda kayıplar yaşattığı görülmektedir. Zira isyanların bastırılması adına ordu için harcanmak üzere gönderilen büyük meblağdan devlet hazinesinin boşa harcama bağlamında olumsuz yönde etkilendiği anlaşılmaktadır.

İktisadi bağlamda ele almaya çalıştığımız Hucr b. Adî, Kerbelâ Olayı, Muhtâr es-Sekafî ve Abdurrahman Eş'as isyanları hususunda ulaştığımız sonuç görünürde siyasi etkenli olan bu olayların meydana gelmesindeki ciddi unsurlardan birisinin de iktisadi olduğu ve Kûfe halkının Emevîlerin erken döneminde ortaya çıkan bu isyanların birinci dereceden destekçileri olmasıdır

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akyürek, Yunus. "Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye Alınması ve Arka Planı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (27 Mayıs 2019), 331-351.
- Apak, Adem. "Emevîlerin Irak Siyaseti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2009), 103-128.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi III*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Apak, Adem. *İslam Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Avcı, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/339-342. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aycan, İrfan. "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 147-174.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Azizova, Elnure. *Kerbela Vak'ası*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Bakır, Abdülhalik. *İdarî ve İktisâdî Yönden Hz. Ali Devri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar - Riyad Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Cabirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Siyasal Akılı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Çiftçi Narin. *Emevî Devlet'inde İktidar ve Muhalefetin Dini Söylem Analizi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dadan, Ali. "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri". *İstem* 5 (Ocak 2005), 203-221.
- Dalkılıç, Mehmet. "Emevîler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahman Bin Muhammed Bin El-Eş'as". *Bilimname* 12 (Mart 2012), 189-203.
- Demircan, Adnan. *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul: Beyan Yayınları 2014.
- Demirci, Mustafa. *İslam'ın ilk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2003.
- Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke Orta çağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dineverî. *el-Abhârü't-Tivâl*, çev. Zekeriya Akman. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dûrî, Abdülazîz. "İslam'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi". çev. Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 211-223.
- Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Erkal, Mehmet. *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Halife b. Hayyat, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.
- Hancer, Ali. *Erken Dönem İslam Tarihinde İktisadi Olaylar ve Mevalinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hasan İbrahim Hasan - Ali İbrahim Hasan. *en-Nüzümü'l-İslamiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdeti'l-Misriyye, 1970.
- Hind Gassân Ebû's-Şa'r. *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fi'l-Kûfe*. Umman: Câmiati'l-Ürdüniyye, 1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *el-İmâme ve's- Siyâse*. thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.
- İbnu'l Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ -Mustafa Abdülkâdir Atâ. 12

- Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebü'l Fida Abdullah el-Kadî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbrahim Halil Gümüştekin. *Hız. Peygamber Döneminde Ekonomik Hayat*, Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- İbrahim Şurur-Ali Ahmet. *Tarihü'l-Asri'l-Emevî es-Siyâsi ve'l-Hadâri*. Suriye: Câmîatü Dîmaşk, 1996.
- Kara, Seyfullah. "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi". *İstem* 4/8 (2006), 145-170.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016.
- Kurnaz, Yasin. "Muhtar es-Sekafi Hareketine Destek Veren Unsurlar". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (Aralık 2019), 471-488.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzeli. *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Neccar, Muhammed Tayyib. *el-Mevali fi'l-Asri'l-Ümevî*. Mısır: Dâru'n-Nil, 1949.
- Özbakır, Mustafa. *Dört Halife Döneminde Ekonomik Yapı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Emevîler Döneminde Mevâlî". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 189-210.
- Özkan, Mustafa. "Kerbelâ'dan Önce Hz. Hüseyin'i Doğru Anlamak". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 / 1-2 (2010), 87-109.
- Paça, Hüseyin. "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 76-99.
- Parry, V. J. "İslâm'da Harp Sanatı". çev. Erdoğan Merçil - S. Özbaran. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 29 (1974-1975), 193-218.
- Sâdî-î Şîrazî, *Bostan ve Gülistan*. çev. Kilisli Rifat Bilge. İstanbul : Zafer Matbaası, 1980.
- Sallabi, Ali Muhammed. *Emevîler Dönemi*. çev. Harun Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1968.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Tarihu'l-Devleti'l-Ümevîyye*. Beyrut: Dâru'l-Nefâis 2010.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 41-88.
- Varol, M. Bahaüddin. "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İstem*, 4/8 (2006), 83-107.
- Vloten, Gerlof Van. *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine*. çev. M. S. Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1986.
- Welhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1963.
- Ya'kûbî, Ahmet b. Ebi'l-Yakûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*. thk. Muhammed Sâdık Bahrülulûm. 3 Cilt. Necef: Mektebetü'l-Haydariyye, 1964.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları 2004.
- Yiğit, İsmail. "Muhtâr es-Sekafi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/54-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.